

A „húsvéti nevettség” (risus paschalis) kérdéséhez

További adatok a rituális nevetés proppi elméletéhez

A népi nevetéskultúra kérdéseit taglalva Mihail Bahtyin arról beszél többek között, hogy a középkori ember életében fontosak voltak a karneváli ünnepek, mulatságok, szertartások, de „ezeken túl” különleges ünnepek is voltak, például „a kötetlen »húsvéti nevetés« (risus paschalis) tradíciói”.¹ A húsvéti nevetés középkori hagyományait (itt) nem részletezi, sem elemzését nem adja, csupán tanulmánya további részeiben szentel a kérdésnek egy-egy félmondatot, kitérőt. Ezeket, a későbbi elemzés miatt, érdemes idézni.

„Még a vallási gondolkodás és kultusz legmagasabb formáit is áthatja a nevetés. Az egyik legrégebb és legnépszerűbb ilyen mű a *Cyprianus lakomája*², mely az egész Szentírásnak – az Ótestamentumnak és az evangéliumoknak is – sajátos karneváli-ünnepi travesztiája. A művet a »húsvéti nevetés« tradíciója szentesítette, s távolabbról még a római szaturnáliák hatása is kimutatható benne.”³ A továbbiakban arról beszél, hogy (a középkorban) „az egyházi kultusz és hitoktatás szinte valamennyi mozzanatára születtek paródiák. Ez az úgynevezett szent paródia (parodia sacra) a középkori irodalom egyik leg-sajátosabb és *mindmáig nem kellően megértett jelensége*”.⁴ (A kiemelés tőlem – J. K.) Majd így folytatja: „Egy részük a »húsvéti nevetés« vagy »karácsonyi nevetés« égisze alatt alakult ki és terjedt...”⁵ (A karácsonyi nevetés kapcsán e bahtyini szövegben a későbbiek során más fogódzó nem áll az olvasó rendelkezésére.) Még egy részlet alkalmas idézésre tárgyunk szempontjából: amikor Bahtyin a lefokozásról, vagyis a magasztos jelenségek „anyagi-testi térre”

¹ BAHTYIN 1976a. 304.

² Tartalmának ismertetése: BAHTYIN 1976b. 245.

³ BAHTYIN 1976a. 313.

⁴ Ugyanott.

⁵ BAHTYIN 1976a. 314.

történő redukálásáról beszél, mondja: „Így például a Cyprianus lakomája és a középkor más latin paródiái jelentős mértékben a Bibliából, az evangéliumból és egyéb szövegekből merítenek, kiválasztva valamennyi anyagi-
testi vonatkozásait és földközeli részletet.”⁶

E tanulmány olvasója végül is tanácstalan marad: az említett húsvéti nevetés, valamint a karácsonyi nevetés kapcsán nem talál részletes leírást, s a jelenségek értelmezését sem. S mint láthattuk, Bahtyin kellően meg nem értett jelenségeként beszél róluk. (Mint majd a későbbiek során utalunk rá, tanulmányában – Proppra való hivatkozás nélkül – néhány dolgot megsejtett.)

A Bahtyin-filológia feltárta az előbbiekben idézett tanulmány előzményeit, többek között azt a korábbi dolgozatot, amely a bennünket érdeklő részleteket, vagyis a népi nevetéskultúra húsvéti nevetéssel és karácsonyi nevetéssel kapcsolatos adatait és kérdéseit az idézett későbbi változatnál részletesebben tartalmazza.⁷ E dolgozat etnológiai szempontból gazdagabb, mint a későbbi, amely elsősorban irodalomelméleti szempontból lényegesebb, e szempont azonban e dolgozat témája szempontjából nem elsődleges. Idézzük tehát a kérdéses adatokkal kapcsolatos részletesebb leírást, melyből megismerhető a két említett nevetéstípus: a risus paschalis és a risus natalis:

„A középkori nevetés – ünnepi nevetés. Közismertek a parodisztikus-travesztív »bolondok ünnepei«, a »szamár ünnepe«, melyeket az *alsóbb klérus* (a kiemelés tőlem – J. K.) a templomokban rendezett. Nagyon jellemző a »risus paschalis«, vagyis a »húsvéti nevetés« is. A húsvéti ünnepek alatt a hagyomány a templomban engedélyezte a nevetést. A prédikátor szabados tréfákat és vidám anekdotákat engedett meg magának a templomi szószékről szólva, hogy ezzel megnevetesse a gyülekezetet, mivel az egykori felfogás szerint a nevetés hozta meg a vidám újjászületést a csüggedés és böjt napjai után. A középkor igen sok parodisztikus-travesztív alkotása közvetve vagy közvetlenül éppen ehhez a »risus paschalis«-hoz kötődik. De ugyanilyen megtermékenyítő hatása volt a »karácsonyi nevetésnek« (risus natalis) is; ez azonban – a »húsvéti nevetés«-től eltérően – nem történetekben, hanem dalokban jutott kifejezésre. A komoly egyházi himnuszokat utcai dalocskák motívumaira énekelték – és ezzel gyökeresen megváltoztatták hangsúlyaikat. Ez utóbbiak mellett óriási mennyiségben születtek kifejezetten karácsonyi énekek is, melyekben az áhítatos karácsonyi tematikát a régi halálának és az új születésének vidám népi motívumai szőtték át. Ezekben az énekekben sokszor a régi fölött való parodisztikus-travesztáló csúfolódásé volt az uralkodó szólalom, különösen Franciaországban, ahol a »noël«, vagyis a karácsonyi ének utóbb a forradalmi utcadal egyik legnépszerűbb műfajává vált (itt utalok

⁶ BAHTYIN 1976a. 319.

⁷ BAHTYIN 1976b.

Puskin Noëljére is, amely szintén parodisztikus-travesztív formában használja föl a karácsonyi tematikát). Egyszóval az ünnepi nevetés során minden meg volt engedve.”⁸

Mint fentebb idéztem Bahtyint, a középkori irodalom e szent paródiái mindmáig (a dolgozat 1940-ben született) kellően meg nem értett jelenségek. Már itt utalni lehet arra, hogy e jelenségek eredetének és időpontjának megértését minden valószínűség szerint a rituális nevetésről szóló elmélet teszi lehetővé. Ez az elmélet egyébként szinte ugyanakkor született és fogalmazódott meg, mint Bahtyin elképzelései.⁹

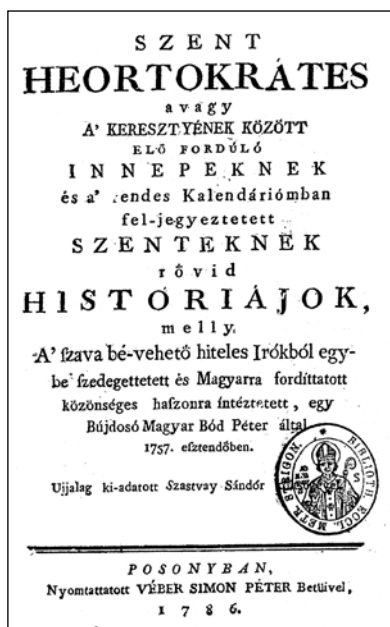
A 20. századi orosz társadalomtudományok másik óriásánál, V. Ja. Proppnál olvashatjuk az alábbiakat, miközben arról értekeznek, hogy „a múlt vallásos életében a nevetés sajátos, különleges szerepet játszott”, különböző szerzőket idéz, akik ennek értelmezésére különféle elképzeléseket fogalmaztak meg. A rituális nevetésről szóló elméletet ő dolgozta ki, tehát a korábban megalkotott elképzelések nem elégítették ki. Mint írja: „Nem jobb a helyzet a zsidó húsvéti nevetéssel összefüggő magyarázatokkal sem. A szokás lényege az, hogy a középkorban a húsvét napján a pap különféle (gyakran obszcén) tréfákkal próbálta megnevetetni a templomban összegyűlt híveket. Fluck ezt azzal magyarázta, hogy a hosszú böjt után elkerülhetetlen a jókedv, vidámság.”¹⁰

Az idézett rövid kifakadás után Propp tanulmányában újra kitér a húsvéti nevetés kérdésére: „Először egy pillanatra megállunk a húsvéti nevetés jelenségénél. Amint már mondtunk, a szokás abból áll, hogy húsvét napján a pap a templom szószékéről tréfákat hirdetett, és az egyházközség tagjait nevetésre buzdította. A húsvét az istenség, egyszersmind a természet feltámadásának ünnepe. Lehetséges, hogy az áprilisi tréfák is ehhez a jelenséghöz tartoznak. Fehrlé egy németországi példát közöl arra, hogy a zöldségfélék vetésekor nevettek. Fluck, aki a húsvéti nevetésnek külön tanulmányt szentelt, tagadja e jelenség mindennemű mitológiai, mágikus eredetét. Úgy véli, hogy e szokás tisztán keresztény eredetű, és a gyülekezet felvidításának szán-

⁸ BAHTYIN 1976b. 247. A karácsonyi nevetés (risus natalis) egyes magyar vonatkozásaival magam is foglalkoztam, akkor még Bahtyin itt idézett adatainak ismerete nélkül: JUNG 2003.

⁹ Lásd: PROPP 1988. Bahtyin és Propp munkásságának bizonyos közös vonásait, a karnevál értelmezése kapcsán, vizsgálja: KÁMÁN 2000.

¹⁰ PROPP 1988. 226–227. A magyar szövegben emlegetett „zsidó húsvéti nevetés” nyilván fordítói tévedés. Az orosz *paszha* szó ugyanis ebben a kontextusban húsvét jelentésű. Másutt, ahol Propp a risus paschalist röviden definiálja, a kérdéssel zsidó vonatkozásban nem beszél: „A középkorban igen elterjedt volt az úgynevezett húsvéti nevetés: a katolikus felekezeti országokban, az istentisztelet során, a pap feslett tartalmú tréfákkal nevette meg a híveket, vidám hangulat keltése céljából.” Vö.: PROP 1984. 147.

déka hívta életre a böjt sivár napjai után. A húsvéti nevetéshez azonban nem csupán szóbeli tréfák tartoztak. Maga a pap nem érte be a történetek elbeszélésével, és olyan dolgokat vitt véghez, amelyek az anyajegyeit mutogató cárkisasszonyt juttatják eszünkbe. Egyébként a humanista Aecolampadius volt az, aki elsőnek írt a húsvéti nevetésről »De risu paschali epistola apologetica« című értekezésében, amely 1518-ban jelent meg Bázelen. Azonban sem ő, sem pedig Rotterdami Erasmus (1535) nem mond el mindent: a templomon kívül, a mezőkön, a sötétben történekről hallgat, mert *obseniores* voltak. (...) Arra, hogy itt teljesen másról van szó, mint a böjtöt bevégző hívők felvidításáról, az ókori adatok szolgálnak bizonyítékkal.¹¹

Az eddig idézetekből is látható, hogy Bahtyin és Propp elképzelései a húsvéti nevetés kapcsán nem fedik egymást. Mielőtt azonban sort kerítenénk az idézett középkori adatok elemzésére és értelmezésére, bemutatjuk két magyar szakértő, mindkettő a vallási néprajz kiválósága, ismereteit és elképzeléseit a kérdéssről. Bálint Sándorról és Bod Péterről van szó. Nincs róla tudomásom, hogy a problematikáról más magyar szerző is nyilatkozott volna.¹²

Bálint Sándornál olvassuk: „Főleg szerzetestemplomok őriztek a középkorban, de még később is egy sajátos hagyományt, amelynek deákul *risus paschalis* volt a neve. Ez abban állott, hogy a húsvéti ünnepekben a prédikáló pap az Úr feltámadásának örömeire jámbor hallgatóságát iparkodott megnevetetni. Az Egyház – bár nem helyeselte – mégis tűrte, hogy a spanyoloknál külön személyek mesterkedjenek a húsvéti templomi sokadalom felvidámításában, a franciák pedig egy zsidót állítsanak pellengérré és bent a templomban tréfálkozzanak vele.¹³

Bálint Sándor, az idézethez fűzött jegyzetében, az irodalom felsorolása mellett, hozzáteszi: „Magyar vonatkozások nélkül.¹⁴

Ezután részletet idéz Bod Péter Szent Heortokrátéséből¹⁵, melyet a kutatás ünnepelméleti műnek minősít¹⁶; e mű azonban több olyan adatot is tartal-

¹¹ PROPP 1988. 238.

¹² A katolikus lexikon lényegében Bálint Sándor adatait ismétli meg s rá hivatkozik: Vö.: Magyar Katolikus Lexikon V., Budapest, 2000. 130. „Húsvéti nevetés” szócikk.

¹³ BÁLINT 1976. 292.

¹⁴ BÁLINT 1976. 397.

¹⁵ Ugyanott 292–293.

¹⁶ MAMŰL III. 23. (Budapest, 2005)

maz, ami dolgozatunk szempontjából fontos, ezért ezeket itt teljes egészében idézzük. Bod Péter írja:

„XII. Az hibernus vad természetű nemzetről írják, hogy egész esztendőt által tolvajkodtanak, s azzal kereskedtek, húsvétban pedig a prédikáció helyett a feltámadott Krisztus tisztességére sok nevetséges tréfákat indítottanak, s azzal jelentették, hogy húsvétot szentelnek.

XIII. Néhol annyira ment volt a dolog a XII. százban, hogy a papok is vendégeskedésre, játékra, táncra adták magokat, melyet hívtak *libertas decembrica*, mert a pogányok decemberben tartották azt a *saturnalia*, mocskos nevetséges innepet.

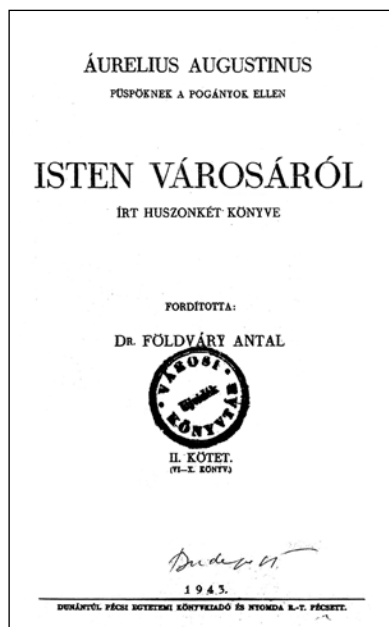
XIV. Jó anyának rossz lánya. A ketekuménusoknak keresztségekről, akik ezen a napon vízbe merítettnek vala, fennmaradott volt a magyaroknál az a szokás, hogy húsvét másod napján öntözték s vízbe hányták egyik a másikat nevetségesen: a görög vallást tartó oláhoknál megvayon most is.

XV. Néhol megvolt az, hogy a tanítók a prédikációk helyett nevetséges fabulákat beszélletenek, hogy inkább nevetséget indíthassanak az hallgatókban, melyet mondottanak *risus paschalis*, húsvéti nevettségnek. Panaszlottanak erről sok jó keresztyének. Néhol valami nagy festett kígyót hordoztanak rúdon, melyet vertenek. Personákat öltöztettek, Júdást nevtették, Málkusnek füleit elvágták, a népet sok bolondságokkal kacagásra indították, melyekről Ludovikus Vives azt mondja:¹⁷

A Szent Heortokrates általam kézbe vett (második) kiadásában¹⁸, a nyilván nem eléggé gondos korrektúra következtében, az egyes részek alatti lábjegyzetelés azonosítása nem mindig megnyugtató. Bod Péter hivatkozásai egyes (ókeresztény?) írókra errefelé megoldhatatlan feladatokat ró a húsvéti nevetés kérdéseim töprengő kutatóra. Egyik hivatkozása – úgy tűnik – mégis

¹⁷ BOD 1786. 74–75. A nyilván Juan Luis Vives (1492–1540) spanyol humanista húsvéti nevetést ostromozó latin mondata a rettenetes bűnben fetrengő világ számlájára írja a húsvéti nevetést kiváltó cselekedeteket, s főbűnösnek a papokat nevezi meg, akik mindezt megengedik a templomokban, s nem annyira a hívőket, akik mindezt nézik. A latin mondat értelmezéséhez felhasználtam dr. Rokay Péter újvidéki középkorász professzor fordítását, amelyért ezen a helyen is köszönetet mondok. Bálint Sándor a jelzett helyen csupán a XV. részt idézi, a végén Vives latin mondatával együtt, de annak fordítását nem adja.

¹⁸ BOD 1786. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár példányát használtam. Bod művének modern kiadása nincs. A műveiből készített válogatás tartalmazza a Szent Heortokrates néhány részletét, de az idézett részleteket nem. Vö.: BOD 1982.

visszakereshető adatot jelöl meg: Szent Ágoston De civitate Dei című művére történik benne utalás; a megjelölt helyen, a magyar nyelvű kiadásban, további utalások találhatók. Ezeken a helyeken az 5. századi egyházatya ókori szerzőkkel folytat vitát a démonok, vértanúk stb. kérdéséről. A szöveg átolvasása után úgy vélem, hogy az alábbi részletek jelenthetnek analógiát Bod Péter számára a húsvéti nevetés korai előképeinek nyomozása során:

„S ha a templomokban még vittek is véghez valami tisztességes dolgokat, de a velük kapcsolatos színházi erkölcstelenségek következtében azok gyalázatosakká lettek, és bármiféle gyalázatos dolgot követtek el a színházakban, azok a templomok ocsmányságaihoz képest dicséretet érdemelnek.”¹⁹

„Végül is a könyv elolvasása után egyáltalán senki sem csodálkozik azon, hogy a démonok az istentiszteletekhez megkívánták a gyalázatos színjátékokat, és amikor magukat isteneknek akarták feltüntetni, gyönyörködhettek az istenek gyalázatoságaiban, s mindaz, ami az istenek tisztelete alkalmával gyalázatos ünnepek, vagy szörnyű kegyetlenségek által akár nevetésre ingerelték, akár megborzadást keltettek, azok összhangban voltak a démonok kívánságaival.”²⁰

„Távol legyen, hogy ezeket – bár isteneknek tartják őket – valamiképpen összehasonlítsák a mi kegyes vértanúinkkal, akiket pedig nem tartunk isteneknek. Ugyanis mi nem állítunk papokat és nem mutatunk be áldozatot vértanúinknak, mert az illetlen, érdemtelen, s tilalmas dolog is, s csak az egy Istent illeti meg. Nem gyönyörködtetjük őket olyan vétkekkel és nagyon utálatos játékokkal, amelyekben az istenek vétkeit magasztalják, ha emberek voltak és ilyent követtek el, vagy pedig a gonosz démonok koholt multságait dicsőítették, ha nem voltak emberek.”²¹

A húsvéti nevetést említő (idézett) szerzők (Bahtyin, Bálint Sándor, Bod Péter) egyike sem szentel külön fejezetet a kérdés elemzésének, vagyis nem találtam náluk adatot arra, hogy azt vizsgálják: miért éppen húsvétkor, vagy a húsvét kalendáris időpontjában vagy akörül került sor (az egyházilag is szorgalmazott vagy megtűrt) nevetésre, vagy a (hívók) szándékos megnevetetésére. Bahtyin ugyan – mint láthattuk – utal arra, hogy az időpont összefüggésben van a természet és a világ általános nagy tavaszi újjászületésével, s idéz olyan szerzőket is, akik szerint a húsvéti nevetés mintegy a nagy böjtölés utáni felszabadultság, az újbóli köznapi valóság állapotába való visszaüllesztés feletti örömet jelenti. A Propptól vett idézetben már láthattuk, hogy ő ezzel az értelmezéssel nem ért egyet, az ő értelmezése azonban nem csupán ezekkel az idézetekkel illusztrálható, mint majd a későbbiekben látható lesz,

¹⁹ AUGUSTINUS 1943. 127.

²⁰ Ugyanott 144.

²¹ Ugyanott 171.

az általa kidolgozott interpretáció csak a rituális nevetésről szóló elmélete egészének fényében érthető, s ez az az elmélet, amely választ adhat a húsvéti (és karácsonyi²²) nevetés etnológiailag lényeges elemeinek megértéséhez. (Erről később.)

Mint az előbbiekben utalhattam rá, Bahtyin elképzelései a középkori nevetéskultúráról nagyjában abban az időben formálódtak, amikor Propp a maga tanulmányát közzétette, de nincs fogódzó arra, hogy ezt a tanulmányt (Bahtyin) ismerte volna.²³ Ő egyébként csupán a középkori népi nevetéskultúra egyik szegmentumaként említi a húsvéti (és a karácsonyi) nevetést, feltehetően ezért nem szentel neki különös figyelmet. Ennek ellenére adatai – teljes értelmezés nélkül is – fontosak. A karácsonyi nevetéssel kapcsolatos megfigyeléseiről a későbbiekben még szó lesz.

Bod Péter adatai, melyeknek egy részét – mint utaltam rá – Bálint Sándor már idézte, úgy tűnik, kuriózumként sorakoznak a húsvéti ünnepkör áttekintésében. Bod Péter nem volt sem folklorista, sem pedig etnológus, hisz e két fogalom és a hozzá sorolható tartalmak csupán jó egy évszázad múlva alakultak ki. Tőle tehát nem lehet elvárni, hogy a húsvéti nevetés kérdését etnológus vagy folklorista szemmel nézze. Adatainak későbbi elemzése azonban láthatóvá teszi, hogy kitűnő adattárat jegyzett fel Propp később megalkotott elméletéhez.

Bálint Sándor az általa összefoglalt adatokat nem értelmezi, bár leírja, hogy a hívek megnevettetése „az Úr feltámadásának örömeire történt”.²⁴

Bahtyin (idézett) dolgozataiból az alábbiakat tudhatjuk meg: a hagyomány a középkorban a templomokban engedélyezte a nevetést, húsvétkor főleg az alsó papság igyekezett megnevettetni a híveket vidám anekdoták, esetenként szabados tréfák által. E szerint az „egykori felfogás szerint” mindez a csüggedés és a böjt után következett, ami (vagyis a nevetés) a vidám újjászületést jelentette. Bahtyin mindezt a középkori (népi) nevetéskultúra keretében említi, de utal arra, hogy a húsvéti nevetés felkeltette a folkloristák érdeklődését is. Ezek véleményét, köztük Proppét azonban nem említi és nem idézi. (Bahtyinnak a középkori nevetéskultúra kérdéseivel kapcsolatos elképzeléseire jóval később A. Ja. Gurevics fog reflektálni, aki a középkori népi kultúráról írt könyvet, s többek között azt említi, hogy Bahtyin következtetéseinek alapját a középkori városi népesség nevetéskultúrája képezi, ami nem egészen népi kultúra.²⁵)

²² A karácsonyi nevetést Propp nem említi. A risus natalis elnevezés – mint idéztem – Bahtyintól származik. Lásd még a 8. jegyzet adatait!

²³ Kettejük műveinek közös vonásai kapcsán: KÁMÁN 2000.

²⁴ BÁLINT 1976. 292.

²⁵ Vö.: GUREVICS 1987. VI. fejezet.

Bahtyin tehát egyrészt nem említi, hogy a húsvét a *Megváltó feltámadásának* ünnepe, másrészt a Megváltó feltámadásának „tényét” és ünnepét nem hozza összefüggésbe a feltámadást ünneplő egyházi szertartással, melynek keretében – mint ő is mondja – sor került a hívők szándékos megnevetetésére, vagyis a *húsvéti nevetésre*. (Már az elnevezés is azt dokumentálja, hogy éppen ezen a napon volt ismert ez a különös esemény, nem pedig az egyházi év valamely másik napján.) Profán fogalmazás szerint: a Megváltó *halottaiból megéledt*, a *halottak világából* – egy időre ismét visszatért az *élők világába*, s ezt először az „asszonyállatoknak” adta tudtára, mivel azok titkot tartani nem tudnak, s a feltámadást nyomban a világ tudtára adják, mint azt a Cornides Kódex a 16. században leírta.²⁶ (Ez a legenda egyébként azoknak az épületes történeteknek sorába tartozik, melyekkel a papság a húsvéti szertartás során a híveket megnevetetni igyekezett, mintegy a női nem e gyarló tulajdonságát kifigurázni igyekezvén.²⁷)

Bod Péter remek adatainak értelmezése előtt azonban szükséges lesz röviden összefoglalni V. Ja. Propp rituális nevetésről szóló elméletének legfontosabb tételeit, különösen azokra utalva, melyek a húsvéti nevetés (risus paschalis) s részben a karácsonyi nevetés (risus natalis) vonatkozásában fontosak, s egyben lehetővé teszik e jelenség értelmezését az egyetemes emberi hagyomány keretében.

Propp (először 1939-ben) megjelent korszakos jelentőségű folklórisztikai (de inkább egyetemes etnológiai) tanulmányában²⁸ a *nevetés* kérdéseit taglalva arra a megállapításra jut, hogy – az általa egybegyűjtött tekintélyes számú művelődéstörténeti és folklóradat alapján – el kell választani egymástól a *köznapi* nevetés és az ettől jól elkülöníthető *rituális* nevetés – a világ szinte minden ősi és korai kultúrájában felbukkanó – példáit. Erre a felismerésre többek között az a tény vezette, hogy tekintélyes számú szokás-, rítus-, továbbá néphiedelmi és mitológiai (stb.) szövegben felbukkan (az adott esetben) kötelezően előírt, elvárt, elrendelt vagy éppen váratlanul megnyilvánuló nevetés (kacagás, harsogó nevetés, röhej, mosolygás stb.), más esetekben pedig ennek éppen az ellenkezője: a teljes nevetéstilalom. A szövegek egy része éppen a kötelező nevetés vagy pedig a nevetéstabu áthágásával összefüggő történeteket írja le. Propp hangsúlyozza, hogy a kötelező nevetés vagy a nevetéstilalom nincs összefüggésben a szituáció humoros vagy köznapi értelemben vett „nevetséges” voltával.

Tehát – állapítja meg – e nevetéstípus (*rituális nevetésnek* elnevezve) esetében nincs szó humorról, élcről, hanem olyan jelenséget (etnológiai uni-

²⁶ Vö.: CORNIDES CODEX 1878. 138–139.

²⁷ Ugyanott, ezt illusztrálандó, további épületes történetek olvashatók az „asszonyállatok” gyarlóságairól.

²⁸ PROPP 1988. Szerb nyelvű fordítása: PROP 1986.

verzálét – J. K.) kell látni benne, amely az adott különleges helyzetben kötelezően megnyilvánul(t) az egyetemes emberi kultúrában, elsősorban az ősi és korai időkben, de számos későbbi példában is, általában „érthetetlen” vagy „értelmezhetetlen” reliktumok formájában. (Mint a kérdéssel kapcsolatos saját vizsgálataim is aláhúzzák, ez így van például a magyar anyagi és szellemi [népi] kultúra számos vonatkozásában is.²⁹) Propp utal arra, hogy hasonló jelenségként nyilatkozik meg az egyetemes népi kultúrában a sírás kérdése is.

A rituális nevetés tehát – Propp szerint – nem azonos egy konkrét szituáció kiváltotta *spontán* (köznapi) nevetéssel, hanem valami egészen más: közösségi tradíció által előírt és kellően szankcionált *kötelező* nevetés, amire akaratlagosan, a hagyomány kényszerítő erejénél fogva kerül(t) sor, akkor is, ha a közösség tagjainak egyébként nem lett volna kedvük. (Például halotti vagy temetési szertartások során, legendák által leírt rituális gyilkosság során vagy után, lásd például a szárdonikus nevetés³⁰ példáját, s másutt.)

Propp egyik legalapvetőbb felismerése, az előbbieik után, hogy a rituális nevetés az élő, e világi ember sajátja, a nevetéstabu, illetve a nevetés egyetemes hiánya pedig – ezzel szemben – az emberi világ térfelén kívülre jellemző: a tradicionális felosztású kétpólusú világmodellben a túlvilágon nem nevetnek, sőt ott a nevetés tilos. Tehát: az élők nevet(het)nek, a halottak nem nevet(het)nek. Ha tehát – hiedelemszövegekben, mítoszokban, szokásleírásokban, mágikus eljárásokban stb. – valaki áthágja ezeket a szabályokat, azonnal felfedi kilétét a „másik térfél” lakói előtt; legjobb példa erre az élő túlvilági kalandja: ha magától – vagy megfelelő kontroll során akarata ellenére – mégis elneveti magát, világossá válik a túlvilág lakói számára, hogy nem közéjük tartozik, hanem megtorlást érdemlő betolakodó. (Erre szép példák találhatóak az avatási szertartások leírásaiban. S nem csupán a természeti népek avatási szertartásai jöhetnek szóba. Magyar példák is vannak, ezeket azonban egybe kell gyűjteni, elemezni és leírni.)

Propp példái a nevetés–emberi világ és a nevetéstabu–túlvilág összefüggései kapcsán még egy fontos megállapítást lehetővé tesznek: az archaikus hagyományban a születést (vagy újjászületést) nevetés szokta kísérni, ezzel szemben az élet és a halál (túlvilág) határán átlépőnek (vagy átlépni készülőnek) tilos nevetnie. Az áthágott küszöb (határ) után ugyanis a nevetéstabu birodalma következik. (Ha konkrét szöveg mégis nevetést emleget, akkor a „meghaló” tudja, hogy nem fog meghalni, vagy pedig a jelenlevők hisznek az újjászületésben, vagyis a halál legyőzésében.)

Propp szövege a nevetés–emberi világ és a nevetéstabu–túlvilág kettős megkülönböztető jegyek (dichotómia) felismerése mellett egyéb megfigyeléseket is tartalmaz a nevetés–nevetéstabu kapcsán: például a rituális nevetés

²⁹ Vö.: JUNG 2003., JUNG 2004. és JUNG 2004a.

³⁰ Lásd: ČAJKANOVIĆ 1924. 26–27. és PROPP 1988. 234.

teremtő, gyarapító, az emberi világot gazdagító voltával kapcsolatban. (Gondoljunk itt a rózsát nevető királykisasszony mesetípusára, vagy pedig az emberi nemző aktus során időnként felhangzó – a magyar tradícióban is leírt – nevetéshagyományra, de ennél földszintesebb[nek tűnő] magyar adataink is vannak: a disznóvágás során elhangzó, nevetésre buzdító hagyomány.) Propp tanulmányainak ezeket a vonatkozásait ezen a helyen nem szükséges részletesen taglalni; ezek egy részét magam tanulmányok formájában igazoltam és bizonyítottam.³¹ Ide tartozó dolgozatok még készülnek, például az avató szertartások és a szerelmi mágia, házasságjósító tevékenység vonatkozásában.

A profán adatok, valamint interpretáció szintjéről újra visszaemelve a keresztény mitológia szakralitásának magasába, felmerülhet a kérdés, hogy a proppi nevetéselmélet milyen módon hozható összefüggésbe (a középkori és későbbi) keresztény hagyományból ismert húsvéti nevetés (risus paschalis) adataival? A válasz egyértelmű: Propp rituális nevetésről szóló korszakos jelentőségű elméletének ismerete nélkül ez a jelenség aligha értelmezhető. Lássuk tehát, miként.

A karácsonyi nevetés (risus natalis) francia és magyar példái Proppet igazolják: mindkét esetben a megfigyelt és leírt tevékenység (a francia parodia sacra és a magyar betlehemes hagyomány nevetést kiváltó példái) a Megváltó *születését* ünneplő hagyomány (a karácsony) során készítetik nevetésre a nagyközönséget (a hívőket). Miért éppen akkor? Csak azt mondhatjuk: a kiváltott nevetés nem azért hangzik (hangzott) el, hogy meggyalázza a kereszténység szent ünnepét, hanem éppen annak ünneplése jegyében: de egy sokkal ősbib, a kereszténységet is jóval megelőző hagyomány szellemében, ami már a középkor során is archaizmusnak számított. (Valószínűleg nem szükséges ezen a helyen a folklorisztika elméletéből jól ismert szinkretizmus kérdését taglalni.) A Megváltó születését nevetés kísérte, persze már sok tekintetben átalakult formában, s oly módon, hogy azt már meg sem kísérelte senki értelmezni. A risus natalis (egyébként további kutatást igénylő) példái azonban halványabb nyomokat őriznek a rituális nevetés elmélete kapcsán, mint a risus paschalis jobban dokumentálható esetei, legalábbis mai ismereteink fényében.

Mint az eddig elmondottakból látható, a karácsonyi nevetés (risus natalis) – legalábbis az általam ismert adatok alapján – ebben a pillanatban igen kevés példával bizonyítható. A kérdéskör vonatkozásai alapján azonban valószínű, hogy további adatokban reménykedni nem kilátástalan. (Feltehető, hogy a magyar betlehemes hagyomány régebbi – autentikus – szövegeinek és leírásainak vizsgálata újabb támogató adatokat hozhatna elő, de a gazdag karácsonyi hagyománykör alaposabb áttekintése – ilyen vonatkozásban – ugyancsak nem tűnhet reménytelennek.)

Ami a húsvéti nevetést illeti, az eddig ismert – eléggé gazdag – adattár sokkal nagyobb biztonsággal teszi lehetővé a releváns értelmezés(ek) megfogalmazását. Proppnak a kérdéskör kapcsán íródott lapidáris mondatai kivételével Bahtyinnál is és egy magyar lexikonszócikkben is, az olvasható, hogy *nem kellően megértett*³² jelenségről van szó, illetőleg a szokás *könnyebb megértésére*³³ való törekvés jut kifejezésre, a szócikk esetében természetesen ugyancsak nem a proppi teória szellemében. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy sem a középkori nevetéskultúra, sem pedig a keresztény húsvéti szokásrend vizsgálói számára nem jelent(ett) könnyű feladatot a húsvéti nevetés jelenségének értelmezése. Az alább következő értelmezési kísérlet, úgy vélem, felkínál egy elképzelést, melynek szilárd elméleti alapjait Propp dolgozta ki említett tanulmányában.

A risus paschalis idézett példái alapján látható, hogy a középkori keresztény Európa egyházi hagyományaiban változatos módszerek alkalmazásával kívánta a papság húsvét ünnepén nevetésre fakasztani a hívőket. E módszerek a szelíd(nek tűnő) adomázgatástól a bibliai legendák példázatainak elmondásán át színjátékszerű elemek bevonásával járó templomi előadásokig nyúlnak, ez utóbbinak részét képezték egyházon kívüli személyek részvételével járó zsidógúnyolások, Júdás-élcélődések, Málkus fülének levágása, sőt: Bod Péter szerint „personák öltöztetése”, ami sokféle asszociációt lehetővé tesz, különösképpen a Propp által említett *obsceniores* vonatkozásában. A *Cyprianus lakomájának* előadása hasonlóképpen nevetésre fakasztotta a hívőket.

Bár mindezeket a hagyományokat Bálint Sándor az egyház által csupán megtűrt jelenségeknek tekintette, ennek dacára – az adatok szerint – Európa-szerte széles körben megtartották. Minden bizonnyal nyomós okai lehetnek, ha az egyháznak engednie kellett a nép által szentesített gyakorlatnak. Az irodalom tehát felrajzol egy kérdőjelet, melyre – ismereteim szerint – nem sikerült feleletet adni. Úgy találom, hogy az értelmezés lehetősége Propp elméletében rejlik, vagyis a *rituális nevetés* teóriájában.

A húsvét a Megváltó *feltámadásának*, tehát *újjászületésének* ideje. Ha az előidőkből is ismert hagyomány arról beszél, hogy a születést és az újjászületést nevetés kíséri, akkor a Megváltó újjászületését is ennek kell kísérnie, ha korban később is. Ebből az következik, hogy a húsvéti nevetés a proppi fogalomnak igen jó igazolása, mint ahogy erre ő utal is. Másként ugyanis a *parodia sacra* nem értelmezhető. A keresztény értelmezés természetesen etnológiai univerzálékkal nem számol, ez természetével ellentétes lenne, legalábbis az egyház elképzelései szerint.

Ha sorra vesszük a Bod Péter által felsorolt adatokat, melyek mind a húsvét ünnepével kapcsolatosak, nem lehet nem észrevennünk, hogy Bod *vala-*

³² BAHTYIN 1976a. 313.

³³ Lásd a 12. jegyzetben megjelölt forrást.

mennyiben a nevetés valamely válfaját említi és hangsúlyozza: vegyük ezeket sorra szám szerint.

Bod XII. Ami „a hibernus vad természetű nemzetet” illeti, tudható, hogy az írekről van szó. Bod nem nevezi meg forrását, adatai arról beszélnek, hogy e „nemzet” a feltámadó Krisztus tisztességére sok nevetséges tréfát „indít” prédikáció helyett. Ez a leírás ismét teljes egészében Proppet igazolja, vagyis hogy a feltámadást nevetés kíséri. Mindezt az ír kereszténység történetének adatai, valamint az ír vallási népszokások vizsgálata erősíthetné meg. Bod nyilván használt valamilyen forrást.

Bod XIII. Itt ugyancsak forrásra való hivatkozás nélkül arról beszél 18. századi szerzőnk, hogy a 12. században a papok (nyilván a nyugati kereszténység papjaira gondol) – *húsvétkor* – az egykor *libertas decembrica*, vagyis decemberi szabadság néven ismert „mocskos, nevetséges” ünnepet gyakorolták, mely a pogányok szaturnáliáira vezethető vissza. A húsvét időpontja és a december közti ellentmondás csak látszólagos: a szaturnáliák a római „pogányok” újesztendőt megelőző fékevesztett tobzódását jelentik, római felfogás szerint az évkezdet (újesztendő) a téli napforduló, tehát december 25-én volt, ami, mint tudjuk, később – megállapodás alapján – Jézus Krisztus születésének napjává vált, vagyis: karácsony napjává. Hogy mindez miért kontaminálódott a húsvéti ünnepkörrel? Nyilvánvalóan azért, mert a középkor során, amikor még nem alakult ki mindenütt a január 1-ji évkezdet hagyománya, húsvét napja is évkezdetnek, vagyis újévnek számított helyenként³⁴, így tehát nem véletlen, hogy a „XII. százban” a papok „vendégeskedésre, játéokra, táncra adták magukat”, amit Bod Péter a szaturnáliákkal hoz összefüggésbe. Ez lehetett az a kor, amikor az évkezdet még nem állapodott meg a hagyományban, s a római újesztendőt megelőző tobzódó szokásrend kontaminálódhatott a tavaszi (a húsvét időpontjába eső) újesztendő hagyományaival. Akár a karácsony, akár pedig a húsvét vonatkozásában is nézzük, a 12. századi papok mocskos és nevetséges ünneplését, igazolja a proppi rituális nevetés teóriáját.

Bod XIV. A „jó anyának rossz leánya” mondatot nem tudom értelmezni. A „katekuménusok” a megkeresztelendőket jelenti, tehát ha valaki megkeresztelkedik, ezáltal vallásilag újjászületik, vagyis a nevetséges eljárás mód, amire Bod hivatkozik, ugyancsak megfelel a proppi teóriának, hogy a születést és az újjászületést rituális nevetésnek kell követnie. (Nem elképzelhetetlen, hogy Bod leírása ennél gazdagabb hagyományra utal, hisz a húsvéti locsolódás közelmúltban is élő, sőt helyenként mai szokásai, amelyek helyenként a locsolandó lányok vályúba merítésével párosultak, nyilván ugyanerre a hagyományra vezethetők vissza.)

³⁴ Lásd: SZENTPÉTERY 1912. 11., JANKOVICS 1988. 105–106., SCHALK 1999. 49–51.

Bod XV. A húsvéti nevetésnek ez a leírása, melyet Bálint Sándor is idéz, az előbbieken már érintésre került. Mivel Bod irodalomra itt sem hivatkozik, nem tudható, hogy mindez mikor, Európa mely országaiban és nemzeteinél volt gyakorlat.³⁵

Egy dolog azonban megállapítható: a Bod Péter által idézett valamennyi példában a húsvétkor vagy húsvét kapcsán bemutatott cselekedeteket nevetés kísérte. Lehet-e az véletlen, hogy húsvét kapcsán ennyi nevetéses vagy nevetéssel járó cselekedet, eljárás, tevékenység zajlott, ha a nevetésnek nem lett volna különlegesen fontos összefüggése a húsvét (a Megváltó feltámadása) ünnepével? Nyilván nem véletlenről van szó, hisz a korábban idézett példák is azt bizonyítják, hogy a húsvét kapcsán felhangzó nevetés (a húsvéti nevetés – risus paschalis) korántsem véletlen, s a proppi nevetéselmélet ismeretében értelmezhető valójában.

IRODALOM

AUGUSTINUS, Aurelius

1943 Isten városáról. Ford. Földváry Antal. II. kötet. Budapest

BAHTYIN, Mihail

1974 A regény nyelv előtörténetéhez. *Valóság* 17(1974) No 12. 56–79.

1976 A szó esztétikája. Vál. tanulmányok. Budapest

1976a A népi nevetéskultúra és a groteszk. In: BAHTYIN 1976. 303–354.

1976b A regény nyelv előtörténetéhez. In: BAHTYIN 1976. 217–256.

1982 Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest

2002 Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Budapest

BÁLINT Sándor

1976 Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Ed. 2. Budapest

BOD Péter

1786 Szent Heortokrátes. Pozsony

1982 Magyar Athenas. B. P. válogatott művei. Budapest

BURKE, Peter

1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest

ČAJKANOVIC, Veselin

1924 Magični smeji. In uő: *Studije iz religije i folkloru*. SEzB 31. Beograd, 25–42., 172–173.

³⁵ A húsvéti nevetés, mint megállapítható, Európában a középkorban terjedt el, a 14–18. században is szólnak róla adatok, betiltására a 17–18. században került sor. Állítólag X. Kelemen pápa (1670–1676) tiltotta be.

CORNIDES CODEX

- 1878 Közzétette Volf György. In: *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok VII.* Budapest, 1878. 92–269.

GUREVICS, Aron

- 1974 A középkori ember világgépe. Budapest
1987 A középkori népi kultúra. Budapest

JANKOVICS Marcell

- 1988 Jelkép-kalendárium. Budapest

JUNG Károly

- 2003 Miért nevetnek a betlehemeseken? További magyar adatok V. Ja. Propp nevetéstudományához. *Hungarológiai Közlemények* 35(2003) No 3. 66–78.
2004 Vén Bankó „nagy fen hahottájáról”. További adatok Propp nevetéstudományához 2. *Híd* 68(2004) No 5–6. 757–774.
2004a A teremtő és gyarapító nevetésről. További adatok Propp nevetéstudományához 3. *Híd* 68(2004) No 8. 1065–1082.

KÁMÁN Erzsébet

- 2000 A karnevál paradigmája Vladimir Propp és Mihail Bahtyin munkáiban. In: *Folklorisztika 2000-ben.* (Voigt-Festschrift). Budapest, 2000. 632–644.

LIHACSOV, D. Sz.

- 1982 Az orosz nevetéskultúra. *Helikon* 28(1982) 211–223.

PROP, Vladimir

- 1984 Problemi komike i smeha. Novi Sad
1986 Ritualni smeh u folkloru. *Književna kritika* 17(1986) No 6. 129–151.

PROPP, Vlagyimir

- 1988 A rituális nevetés a folklórban. *Létünk* 18(1988) No 2. 223–248.

SCHALK Gyula

- 1999 Naptártörténeti kislexikon. Naptártörténet és kronológia. Budapest

SZENTPÉTERY Imre

- 1912 Oklevéltani naptár. Budapest. (Reprint: 1974)